

Iskolafilozófia a 18. századi Magyarországon

Hell Judit

A magyarországi filozófiára a 18. században az eklektikus iskolafilozófia volt jellemző. Ez azt jelenti, hogy az országban nem léteztek önálló filozófiai iskolák, éppígy nem létezett önálló filozófiai élet sem. A filozófiai képzésnek sajátos egyházi, ill. teológiai színezete volt, mivel a filozófia oktatása egyházi iskolákban történt, összefonódva a teológiai oktatással. Ez a tényállás egyaránt jellemezte az egyetemi és a gimnáziumi képzést, éppígy a különböző líceumokat, szemináriumokat és akadémiákat. A Mária Terézia által 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* azonban az egész iskolaügyet állami felügyelet alá helyezte, hogy érvényesítse az államérdek gyakorlati szempontjait a felvilágosult abszolutizmus szellemében.

1. A jezsuiták

A jezsuitáknak számos alap- és középfokú, valamint felsőbb iskolájuk volt az ország különböző pontjain. Ők tartották fenn a nagyszombati egyetemet, továbbá főiskoláik voltak Kassán és Kolozsváron. A nagyszombati egyetemnek eleinte csak három fakultása volt: teológiai, bölcsészeti és jogi kar. Csak 1770-ben (gyakorlatilag 1777-től) létesítettek egy orvosi kart is. A jezsuiták továbbá akadémiákat működtettek Budán, Győrben és Egerben, valamint számos gimnáziumot, melyek közül a legfontosabbak a következők voltak: Nagyszombat és Pozsony, továbbá Buda, Győr és Sopron, végül Kolozsvár.

Az egyetemi filozófiaoktatás korábbi, elavult szabályokat követett, alapjait az arisztotelészi és a skolasztikus filozófia képezte. Egy 1706-os szabályozás szerint Descartes és Leibniz tanai tilosnak minősültek. A filozófiát előbb három éven át oktatták, majd egy 1753-as reform nyomán két évig, egy logika–fizika–metafizika felosztás szerint – és ekkortól Descartes, Newton és a Port Royal-féle logika is engedélyezve volt. Az egyetem 1777-től Budán működött, 1784-től Pesten (csak az egyetemi nyomda maradt még egy ideig Budán), immár – 1769 óta – mint állami (királyi) egyetem. Az állami beavatkozások (különösen Gerhard Van Swieten felvilágosult oktatáspolitikája) többnyire hasznosak voltak, s a tananyag modernizációját szolgálták. A bölcsészkaron eleinte három tanszék volt: logikai és metafizikai, fizikai és etikai, matematikai. A logikában a tananyag a következő beosztást követte: fogalom, ítélet, következtetés, módszer. A metafizikában: ontológia, aitológia (az okság tana), kozmológia, pszichológia és *theologia naturalis*. Az etikában: általános etika és különös etika – mindkettő François Roys tankönyve alapján. A logika, metafizika és fizika tankönyveit az egyetem professzorai maguk írták. Azonban 1770-ben egy nagyarányú átszervezésre került sor. A bölcsészkaron ezt követően 8 professzor működött a következő területeken: logika és metafizika, fizika, etika, matematika, retorika és történelem, *studium politico-camerale*, görög ill. héber nyelv. A két utóbbi területet később a teológiai karra helyezték át, viszont a bölcsészeti karon 3 új professzúra létesült: csillagászat, természettan, esztétika.

A jezsuiták által művelt filozófiaoktatás alapvetően két korszakra osztható. Az *első* szakaszban (nagyjából a nagyszombati működés és tevékenység) a filozófiaprofesszorok előadásaiban és tankönyveiben a hagyományos skolasztika érvényesül, azonban Descartes és Newton fizikájának óvatos és fokozatos átvételével.

Kéri Ferenc Borgia (1702–1768) Szabolcs megyéből származott. Teológiai és filozófiai professzor volt a nagyszombati egyetemen (egy ideig Bécsben is tanított). A legfontosabb filozófiai diszciplína számára a fizika, azaz a természetfilozófia volt. Három idevágó és egymáshoz kapcsolódó értekezést írt [*1–3]; ezekben már részletesen bemutatja Descartes, Leibniz és Newton elméleteit a mozgásról. Bírálta azonban Newton tanait, mivel úgy vélte, hogy az erő és a gravitáció fogalmait nem a megfelelő (filozófiai-spekulatív) módon dolgozta ki. A fizika önállóságának megvédése jegyében elutasította Newton matematikai módszerét. Ezzel voltaképpen a karteziánizmus álláspontjához jutott vissza. Mivel azonban nem igazi karteziánus, megfigyelhető, hogy a descartes-i racionalizmus mellett az ismeretelméletben komoly teret ad az empirikus megismerésnek is.

Jaszlinszky András (1715–1784), aki a Kassa melletti Szinnán született, a nagyszombati egyetemen szintén a teológia és a filozófia professzora volt 1749-től. Az egyetem nagyszombati működésének szakaszában ő volt az utolsó rektor. Amikor az egyetem áttelepült Budára, ő nem követte, hanem Rozsnyón lett kanonikus. Kötelező teológiai penzumain túl logikai, metafizikai és fizikai tankönyveket írt [*4–6]. Az ismeretelmélet területén mindenekelőtt Descartes tanaival vitázott. A velünk született eszmék elméletét elutasította, s azon a véleményen volt, hogy az egyes igazságokból kiindulva eljuthatunk az általános igazságokhoz. Mivel a természetfilozófia az ő számára is elsődleges fontosságú volt, így érthető, hogy nem a dedukcióra, hanem a külső és belső tapasztalatra kívánt támaszkodni. Nézete szerint a tapasztalatból képződik ki azután a tudat nem-érzéki tevékenysége. Descartes tehát tévedésben volt, amikor módszertanilag mindenben kételkedett, így az empirikus megismerés valódiságában is, bár szkepticizmusának megvolt az az előnye, hogy az előítéletek leküzdésében és a biztos tudás körülhatárolásában segítségül szolgált. A külső tapasztalat a megfigyelésekből és a kísérletekből vezethető le, s ezek Newton matematikai elvei révén (melyeket a szerző már pozitívan értékelt) dolgozhatók fel. Fizikájában az anyag korpuszkuláris struktúráját fejtette ki, amiben nemcsak Arisztotelész, de Leibniz és Gassendi hatása is megjelenik. A korpuszkula egy „ens simplex”, s ilyenekből tevődik össze minden anyagi tárgy. Érzékileg nem fogjuk fel őket, létezésükről csak a gondolkodás révén tudunk meggyőződni. Az anyagi tárgyakkal álló világ egy hatalmas entitás, amely mint egy harmonikus óramű funkcionál.

Hasonló nézeteket képviselt kollégája, *Reviczky Antal* (1723–1781) is, aki előbb gimnáziumban tanított, majd Lekéren volt apát és tábori püspök, végül Nagyszombaton egyetemi tanár. E tevékenységét a Budára való áttelepülés után is folytatta. A matematika mellett logikát, metafizikát és fizikát is tanított, s e tárgyak oktatásához tankönyveket is készített [*7–9]. Bár ismerte Descartes-ot, ismeretelméletében hevesen elutasította a racionalizmust és a szkepticizmust, így Descartes tanítását is a módszeres kételyről, mint teljesen fölöslegeset. Ismeretekhez felfogása szerint a megfigyelések és kísérletek révén jutunk. A nem-megfigyelt és nem-világos megismerési feltételek esetében hipotéziseket dolgozunk ki, amelyeket később tézisekké alakítunk, amennyiben sikerül hozzájuk bizonyítékokat találni. Metafizikájában azt a nézetet kép-

viselte, hogy létünk okait végső soron soha nem tudjuk ugyan feltárni (illetőleg ez csak Isten segítségével lehetséges), ám a matematikai és fizikai alaptételek révén az értelmünkkel mégis felismerhetünk számos ok-okozati összefüggést. Fizikájában az anyag korpuszkuláris elméletéhez tartotta magát. Az arisztotelészi fizikának megfelelően a testek alapmeghatározását az anyag és a forma adja. Bár az anyagi testek jellegét a forma határozza meg, ám anyaguk, amint Descartes is mondotta, egy áthatolhatatlan és kiterjedt szubsztancia, ez pedig homogén korpuszku-lákból áll, amelyek lényegileg csak súlyuk és alakjuk szerint különböznek.

A második szakaszban, mely ugyan már Nagyszombaton elkezdődött, de azután Budán bontakozott ki, az előadásokban és a tankönyvekben, továbbá a filozófiaprofesszorok már nem csupán tankönyvjellegű értekezéseiben megjelennek a század modern eszméi is, legalább a bemutatás és ismertetés formájában.

Radics Antal (1726–1773) horvát származású volt, s e tény bizonyos szerepet játszott főműve elkészítésében. Ő is írt logikai, metafizikai és fizikai tankönyveket, legfontosabb munkája azonban a Budán 1765-ben megjelent *Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boscovich accomodata* [*10]. A dalmáciai horvát Ruder Josip Bošković (másként Ruggerio Giuseppe Boscovich, 1711–1787) Rómában tevékenykedett, s Newton fizikájából és a gravitáció elméletéből kiindulva egy saját korában nagy hatást tett spekulatív természetfilozófiát dolgozott ki, melynek középpontjában a világot átható és kormányzó erő gondolata áll.

Newton és Bošković is nagy hatást gyakoroltak azután a jászapáti születésű *Makó Pál* (1724–1793) munkáira és működésére. A bécsi Theresianumban matematikát és fizikát tanított, a bécsi és a nagyszombati egyetemen pedig logikát és metafizikát, végül Budán a matematika professzora és a bölcsészkar vezetője lett. Bécsben egy sor tankönyvet írt fizikából, metafizikából, logikából stb. [*11–13]; Budán azonban már csak matematikából és geometriából adott ki tankönyveket. Newton hatására a fizikát már olyan keretben ábrázolta, mely matematikai segédeszközökön alapszik. A metafizikai megalapozást figyelmen kívül hagyta. A világ úgy jelenik meg Makó számára, mint hatalmas gépezet, mely saját törvényszerűségeit követi, leírásához a klasszikus óramű-metaforát is átveszi. Ontológiájában szakít a hagyományos arisztotelészi felfogással, s elméletében a szubsztancia fogalma – Leibniz és Newton nézeteinek elegyítése nyomán – azt jelöli, amit a világegész az erő törvénye szerint átfog, mert maguk az erők az elemekben találhatóak, s éppen ezek az elemek és a bennük lakozó erők hozzák létre a világ lényegét. Ebben a szellemben írt Makó egy latin értekezést a villámról, mely azután német és magyar fordításban jelent meg [*15]. Ismeretelméletében és különösen a tudományos megismerés elméletében, melynek rendszerét és módszerét egyébként Wolfftól veszi át (Anton Kreil emiatt később a Habsburg Monarchiában mint a wolffi módszer úttörőjét ünnepelte), a terminusok pontos és egybehangzó definícióját követelte. E szempontból figyelmet érdemel, hogy 1792-ben kiadott művéhez egy függelékot csatolt, amelyben először kísérelte meg, hogy magyar nyelvű tudományos és filozófiai terminusokat alkosson [*16].

Nem ennyire eredeti, inkább szintézisalkotó szerző volt *Horváth Keresztelő János* (1732–1799), aki Nagyszombaton, Budán és Pesten egyaránt a filozófia és a fizika professzora volt. Széleskörű és átfogó tudományos munkássága nyomán a Göttingeni Akadémia levelező tagja lett. Fontos művei Magyarországon jelentek meg (Nagyszombaton, Egerben és Budán), de külföldön, Augsburgban és Velencében is kiadták őket [*17–20]. Még Nagyszombaton kidolgo-

zott elméletében teljes mértékben átveszi az új természetfilozófiát, s noha a metafizikában Ágostonra és Tamásra épít, a kozmológiában Newtont követi, s az anyag összetételét Bošković mintájára képzelel el. Az anyag metafizikai elemei eszerint homogének és térrőlküliek, alaptulajdonságuk a tehetetlenségi erő, az anyagi dolgok attribútumai a kiterjedés és a mozgás. Bár teológiájában a deistákat mint hitetleneket és fatalistákat ítéli el, fizikájában valójában közel áll hozzájuk. Ismeretelméletében ő is kétségbe vonja Descartes tanát a velünk született eszméről: szerinte a dolog ideája nem is különbözik attól a benyomástól, melyet a dolog ránk gyakorol. Az elsők egyike volt, aki Magyarországon ismertté tette Kant eszméit. Deista kozmológiai felfogása s a vele aligha összeegyeztethető sajátos etikai álláspontja a szabad akaratról nyilvánvalóvá teszi, hogy ezeket bírálta és elutasította, épp a legfontosabb pontokon. *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Critik der reinen Vernunft* (1797) c. értekezése [*21] mindennek ellenére fontos, mert a filozófiai oktatásban a magyar Kant-recepció kiindulópontja lett.

2. A piaristák

Az ún. „piarista felvilágosodás” egy *philosophia moderna* eszméjét hordozta, melynek alapjait a Pízában és Rómában működő Eduardo Corsini (1714–1747) rakta le. Corsini újraértelmezte Arisztotelészt, s kiegészítéseket fűzött az elméletéhez Galilei, Newton és Gassendi, éppígy Descartes, Leibniz és Wolff nyomán. Miután a jezsuita rendet betiltották, a piarista iskoláknak megnőtt a jelentősége. Piaristák tanítottak a bécsi Theresianumban, valamint sok gimnáziumban, líceumban és papnevelőben. Központjaik voltak Pozsony és Nyitra, továbbá Pest, Vác, Veszprém, Székesfehérvár, Kalocsa, Kecskemét, Szeged, Debrecen, végül Nagykároly.

Cörver Elek (1714–1747) Torna városkában született, s 1731-ben lett a piarista rend tagja. Római tartózkodása idején Corsini tanítványa volt. Hazatérve Nyitrán és Pesten tanított (1733–1747), miközben filozófiát és teológiát tanult Nagykárolyban, majd ismét Rómában (1735). Pesten líceumot hozott létre 1743–44-ben, ahol világi ifjak tanulhattak filozófiát a gimnázium elvégzése után. Az oktatás szelleme „empirikus–mechanikus” volt: a természettudományokban Newtont, a filozófiában Wolffot követte. Azokban a műveiben, amelyeket Cörver ekkortájt írt [*22–23], előtérben áll a józan értelem szelleme. Miután 1746-tól ismét Nyitrán lett a konviktus igazgatója, az iskolák reformjáról dolgozott ki elképzeléseket, melyeket Mária Teréziának is bemutatott.

Ifjabb kollégája, *Horányi Elek Ferenc* (1736–1809) Budán született, s az 1750-es évek elején lett piarista. Pesten, majd Rómában filozófiát és más humaniorákat tanult. Hazatérése után Vácon és Nyitrán tanított, s 1763-ban a rend tartományfőnökének titkára lett. Ezután az ország különböző városaiban tanított, mint Szeged, Kecskemét, Magyaróvár, s végül ismét Vác. A tanítás éveit újabb kutatómunkára utazott Olaszországba (1770), s ott Velencében komoly tekintélyre tett szert filozófiai munkásságával. Pestre hazatérve megírta legfontosabb művének: *Memoria Hungarorum* három kötetét. A mű, melyet elsősorban külföldieknek ajánlott, hogy megismerhessék belőle a magyar tudományos irodalmat, Bécsben jelent meg 1775–77-ben [*27], s berlini, jénai és lipcsei tudományos folyóiratok elismeréssel írtak róla. (Egy későbbi, bővített kiadásban csak az első kötet jelent meg [*31].) Később, 1778-tól a piarista rendtartomány hivatalos történetírója lett, s kiadta a tudós piaristák lexikonját: ez Budán jelent meg 1808–1809-ben [*32]. Elméleti szempontból jelentősebb a magyar királyi koronáról írt mun-

kája, *De sacra corona Hungariae* 1790-ből, melyben ugyanis a magyar rendi alkotmányt védelmezte [*28]. Ő volt azonban – minden valószínűség szerint – a szerzője olyan kisebb anonim írásoknak is, melyek II. József politikájának apológiáját adták, ami arra mutat, hogy Horányi legalább valamely szolid formában híve lehetett a felvilágosodásnak [*29–30]. Tagja volt több tudományos társaságnak, s maga is tervezte egy irodalmi társaság alapítását Pesten. E tervéről sok tárgyalást folytatott, így Bessenyei Györggyel is kapcsolatban állt.

Benyák Bernát József (1745–1829) komáromi születésű áldozópap volt, aki tanított Nyitrán, Vácon, Pesten, Székesfehérváron, Szegeden, Debrecenben és Selmecebányán. Pesten gimnáziumi és líceumi tanár lett 1774-től, s itt 1777-ben első ízben adott elő filozófiát magyarul. Azután ismét különböző helyeken tanított: Székesfehérváron, Debrecenben, Trencsénben. A selmecebányai gimnázium tanára volt 1808-tól, majd 1816-tól igazgatója is. Benyák sokoldalúan képzett és felvilágosult személyiség volt. Nemcsak magyarul írt, hanem latinul, görögül, németül, franciául és olaszul is. Elkészítette a Ratio Educationis kritikai elemzését, majd ennek nyomán és tapasztalatai alapján egy tervet dolgozott ki az 1790–1791-es országgyűlés számára, mely az oktatásügyben egy egységes állami szabályozást irányzott elő, de alapvetően magyar nyelven. Emellett ő is védelmezte a jozefinizmust: egyik művében [*34] amellett érvelt, hogy a teológiának ne lehessen hátráltató befolyása a filozófiára és a tudományra, ehelyett támogatniuk kellene egymást, a filozófiának pedig a konkrét és gyakorlati életet kellene szolgálnia. Etikája azonban kéziratban maradt.

3. A protestánsok

A 18. század nagyobb részében eléggé kedvezőtlen körülmények között dolgoztak az evangélikus-lutheránus és református-kálvinista iskolák. Igyekeztek védelmezni függetlenségüket az állami beavatkozás kísérleteivel szemben, ennek folytán azonban elzárkóztak a modernizációs törekvésektől is, melyek így csak a külföldi egyetemek látogatása révén kaptak teret. A lutheránusok közül a konzervatív szellemiségűek Wittenbergbe és Greifswaldba mentek, a haladóbb szelleműek Jénába és Göttingába, vagy pedig Halléba, hogy ott Franckénál tanulhassanak. A kálvinisták, mint már korábban is, a hollandiai és svájci egyetemeket részesítették előnyben. A helyzet azután jelentősen javult II. József tolerancia-rendelete (1781) nyomán. Ekkor kezdődik el a protestáns iskolák felzárkózása, amely azonban csak egy későbbi szakaszban hozza meg eredményeit. A lutheránusok fontos iskolái központjai Pozsony, Besztercebánya, Lőcse, Eperjes, Késmárk voltak; továbbá Sopron és Győr, végül Nagyszében és Brassó. A kálvinisták fontos iskolái központjai voltak a sárospataki és a debreceni gimnázium, valamint Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely.

Komolyabb filozófiai teljesítménnyel ez idő tájt csak a Szepesség német nyelvű lutheránus iskoláiban találkozhatunk. Ide tartozott Carlovsky János (1721–1749), aki Halléban és Göttingában tanult. Külföldi tanulmányai után a pozsonyi líceum tanára lett. Logikai, metafizikai és etikai művei nem kerültek nyomdába, csupán kéziratban maradtak ránk.

Johann Samuel Fuchs (1770–1817) Lőcsén született, Pozsonyban és Debrecenben tanult, majd 3 évig folytatott teológiai és filozófiai tanulmányokat Jénában. Hazatérve magántanár lett Késmárkon, majd tanár a lőcsei líceumban (1796–1809), végül evangélikus-lutheránus szuperintendens Lembergben. Matematikát, fizikát és filozófiát tanított. Logikájában [*35] azt állítja:

a materiálisan igaz az elgondoltnak egyezése a tudaton kívül és belül létező dolgokkal, a formálisan igaz a fogalmak logikai egyezésének eredménye. Pszichológiája csak kéziratban maradt fenn, de tudjuk, hogy a brit és francia szenzualisták: Hume, Condillac és Helvétius hatottak rá. A természetjogban [*36] feltételezi, hogy az embernek mint racionális lénynek vele született jogai vannak. Ennek alapja a szabadság: cselekedeteinkben nem külső kényszer, hanem belső akarat vezet bennünket. Sajat szabadságát azonban minden egyesnek abban a mértékben kell korlátoznia, hogy cselekedetével ne korlátozza a másik szabadságát. Morálfilozófiájában, mely sajnos szintén kéziratban maradt, Fuchs már Kant irányában tájékozódik. A tiszta észből az ember egy általános törvényt nyerhet cselekedetéhez, mely morális törvényként jellemezhető. Ez a priori jellegű, kategorikus, és közvetlen evidenciája van. Hogy Isten létezik, arról a morális világtrend tesz tanúbizonyságot.

(Az idevágó kutatások eddigi eredményeit összefoglaló jelen írás a „Grundriss der Geschichte der Philosophie: 18. Jahrhundert” c. kézikönyv-sorozat [Schwabe & Co AG Verlag, Basel] megjelenés előtt álló 3/2. kötete számára készült, s annak rövidített magyar nyelvű változata.)

Bibliográfia

A jezsuiták

KÉRI FERENC BORGIA

*1 *Dissertatio physica de corpore generatim, deque oppositio eidem vacuo*. Academia, Nagyszombat, 1753. 146 o.

*2 *Dissertatio physica de motu corporum*. Academia, Nagyszombat, 1753. 182 o.

*3 *Dissertatio physica de causis motuum in corporibus*. Academia, Nagyszombat, 1754. 184 o.

JASZLINSZKY ANDRÁS

*4 *Institutiones logicae*. Academia, Nagyszombat, 1754. 164 o. (További kiad.: 1755, 1756, 1761.)

*5 *Institutiones metaphysicae*. Academia, Nagyszombat, 1755. 224 o. (további kiad.: 1756, 1761.)

*6 *Institutiones physicae* 1–2., 1. *Physica generalis*; 2. *Physica particularis*. Academia, Nagyszombat, 1756. 480 + 350 o. (további kiad.: 1761.)

REVICZKY ANTAL

*7 *Elementa philosophiae rationalis seu logica*. Academia, Nagyszombat, 1757. 134 o.

*8 *Elementa philosophiae generalis seu metaphysica*. Academia, Nagyszombat, 1757. 274 o.

*9 *Elementa philosophiae naturalis* 1–2., 1. *Physica generalis*; 2. *Physica particularis*. Academia, Nagyszombat, 1757–1758. 323 + 228 o.

RADICS ANTAL

*10 *Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boscovich accomodata*. Landerer, Buda, 1765. 132 o.

MAKÓ PÁL

*11 *Compendiaria logicae institutio*. Trattner, Wien, 1760. 131 o. (további kiad.: 1765, 1767, 1773; Universitas, Buda, 1796.)

*12 *Compendiaria metaphysicae institutio*. Trattner, Wien, 1761. 405 o. (további kiad.: 1766, 1773; Universitas, Buda, 1797.)

- *13 *Compendiaria physicae institutio* 1–2. Trattner, Wien, 1762–1765. 373 + 316 o. (további kiad.: 1766.)
- *14 *Dissertationes physicae*. Universitas, Buda, 1781. 297 o.
- *15 *Dissertatio physica de natura et remediis fulminum* –németül (ford. J. v. Retzer): *Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mitteln wider des Einschlagen*. Trattner, Wien, 1772. 125 o. –magyarul (ford. Révai M.): *A mennykönek mivoltáról s eltávoztatásáról való bölcselkedés* Landerer, Pozsony–Kassa, 1781. 222 o.
- *16 *Brevis institutionum lingua ungaricae adumbratio + Appendix: Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények*. Universitas, Buda, 1792. 40 + 7 o.

HORVÁTH KERESZTELO JÁNOS

- *17 *Institutiones logicae*. Academia, Nagyszombat, 1767. 131 o. (további kiad.: 1771, 1776; Rieger, Augsburg, 1772, 1778, 1781; Typ. Schol. Episc., Eger: 1773; Buda, 1795, 1797, 1799, 1813.)
- *18 *Institutiones metaphysicae*. Academia, Nagyszombat, 1767. 362 o. (további kiad.: 1771, 1776; Typ. Schol. Episc., Eger, 1773; Buda, 1782, 1797, 1795, 1817.)
- *19 *Institutiones physicae generalis*. Nagyszombat: 1767. 514 o. (további kiad.: 1770, 1776; Augsburg, 1772, 1775, 1780; Eger, 1774; Venezia, 1782.)
- *20 *Institutiones physicae particularis*. Nagyszombat, 1770. 484 o. (további kiad.: 1777; Augsburg: 1772, 1775; Eger: 1774; Venezia: 1782.)
- *21 *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Critik der reinen Vernunft*. Universitas, Buda: 1797. 188 o.

A piaristák

CÖRVER ELEK

- *22 *Philosophiae omnium recentissimae, quam experimentalem quidam vocant, ac mechanicam, methodus, totaque ratio summarie exposita*. Nottenstein, Buda, 1744. 28 o.
- *23 *Positiones philosophicae ex illustrioribus veterum recentiorumque philosophorum*. Nottenstein, Buda, 1745. 19 o.
- *24 *Selectae positiones ex universa scholastico-experimentalis philosophia*. Buda, 1746. 85 o.

HORÁNYI ELEK FERENC

- *25 *Ex physica selectas propositiones publice disputandae exhibet*. Typ. S. Michaelis, Roma, 1756. 64 o.
- *26 *Propositiones logicae et metaphysicae publice disputandae exhibet*. Landerer, Buda, 1767. 19 o.
- *27 *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis nonotorum* 1–3. Loew, Wien, 1775–1777. 741 + 719 + 696 o.
- *28 *De sacra corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius*. Trattner, Pest, 1790. 378 o.
- *29 *Josephus II. in campis Elysiis*. [Buda], 1790. 204 o.
- *30 *Eleutherii Pannonii mirabilia fata*. Max Harrwitz, Berlin, 1791. 290 o.
- *31 *Nova memoria...* [I.] Trattner, Pest, 1792. 788 o. (további kiad.: Kilian 1795.)
- *32 *Scriptores piarium scholarum* 1–2. Universitas, Buda, 1808–1809. 824 + 900 o.

BENYÁK BERNÁT JÓZSEF

- *33 *Egész logikából és oktató fisikából válogatott tziikelyek*. Piaristák ny., Kalocsa, 1777. 84 o.
- *34 *Ratiocinium philosophicum super libertate ingenii humani in philosophando*. Pest, 1784. 149 o.

A protestánsok

FUCHS, JOHANN SAMUEL

*35 *Institutiones logicae*. Lőcse, 1800. 218 o.

*36 *Elementa iuris naturae*. Lőcse, 1803. 121 o.

Másodlagos irodalom

BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn. Teil II.: Vom Absolutismus bis zur Gegenwart*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1979.

HANÁK, Tibor: *Geschichte der Philosophie in Ungarn. Ein Grundriß*. Trofenik, München 1990.

HORKAY László: *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig*. Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1977.

KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1980.

M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Akadémiai, Budapest, 1964.

MÉSZÁROS András: *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig*. Kalligram, Bratislava/Pozsony, 2000.

RATHMANN, János (szerk.): *Zur Geschichte der ungarndeutschen Philosophie. Aufklärungsperiode*. Áron, Budapest, 1998.

STEINDLER, Larry: *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. Alber, Freiburg–München, 1988.